“महिला कानून व्यवसायीहरुको सामाजिक अवस्था”
कास्की जिल्लाको एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत
पृथ्वीनारायण क्याम्पस, समाजशास्त्र एंव मानवशास्त्र विभाग
स्नातकोत्तर तह द्धितीय बर्षको आठौं पत्रको
प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधकर्ता
अस्मिता श्रेष्ठ
रोल नं : ६७/०५९
(समाजशास्त्र)

समाजशास्त्र मानवशास्त्र विभाग
पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा

२०६६

सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालयवाट समाजशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर तहको उपाधिको आंशिक आवश्यकता पूर्तिका लागि (एस.ए. ५०८ पत्र) मेरो निर्देशन र सुपरिवेक्षणमा अस्मिता श्रेष्ठले ***महिला कानून व्यवसायीहरुको सामाजिक अवस्था कास्की जिल्लाको एक समाजशास्त्रीय अध्ययन*** बिषयमा यो शोध पत्र तयार पार्नु भएको हो ।

कास्की जिल्लाभित्रका पोखरा उप–महानगर पालिकाभित्र केन्द्रित रही स्थलगत अध्ययन गरेर तयार पारिएको यो शोधपत्र सम्वन्धी उहाँको कार्यप्रति म सन्तुष्ट छु र प्रस्तुत शोधपत्रलाई आवश्यक मूल्याँकनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

मिति : श्रावण, २०६६

....

शान्ती भुसाल
समाजशास्त्र/मानवशास्त्र बिभाग
पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङकाय अन्तर्गत समाजशास्त्र तर्फका छात्रा अस्मिता श्रेष्ठले आठौं पत्रको प्रयोजनको लागि यस विभागमा प्रस्तुत गर्नु भएको ***महिला कानून व्यवसायीहरुको सामाजिक अवस्था कास्की जिल्लाको एक समाजशास्त्रीय अध्ययन*** विषयक शोधपत्र मूल्याङ्कन समितिबाट स्नातकोत्तर उपाधिको लागि उचित ठहरिएकोले स्वीकृत प्रदान गरिएको छ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

....	....	....
ज्योती गुरुङ्ग	शान्ती भुसाल	शान्ती भुसाल
बाह्य परीक्षक	शोध निर्देशक	विभागीय प्रमुख

मिति : २०६६।४।१९

भाषासम्पादकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङकाय पृथ्वीनारायण क्याम्पस अन्तर्गत समाजशास्त्र विभागको स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको आठौं पत्रको प्रयोजनको लागि समूह २०५९-२०६१ क्रमाङ्क ६७ का विद्यार्थी श्री अस्मिता श्रेष्ठले निकै परिश्रमपूर्वक तयार पार्नु भएको ***महिला कानून व्यवसायीहरुको सामाजिक अवस्था कास्की जिल्लाको एक समाजशास्त्रीय अध्ययन*** शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र भाषिक दृष्टिकोणले समेत राम्रो रहेको भेटिन्छ ।

....

कुलप्रसाद खनाल

सहप्राध्यापक

भाषासम्पादक

कृतज्ञता-ज्ञापन

स्नातकोत्तर तहको शोधपत्र तयार गर्ने सिलसिलामा गरिएको अनुसन्धानको क्रममा यो कृति तयार भएको हो । यस अनुसन्धानले महिला कानून व्यवसायीहरुको सामाजिक अवस्था, उनीहरुले भोग्नु परेको समस्या र उनीहरुलाई हेर्ने सामाजिक दृष्टिकोणका बारेमा प्रकाश पार्ने विश्वास लिएको छु ।

देशमा आएको राजनैतिक परिवर्तनका साथसाथै समाजमा आएको जनचेतनाका कारण महिला वर्ग पनि आफ्नो हक र अधिकारप्रति सजग र सचेत हुँदै आएका छन् । यसो भएता पनि धार्मिक, सामाजिक एंव पारिवारिक उल्झनका कारण कतिपय शिक्षित महिलाले समेत आफ्नो सिर्जनात्मक प्रतिभालाई आफूभित्रै सीमित राख्नु पर्ने स्थिति हटिसकेको छैन । तर पर्याप्त अवसर प्रदान गर्ने हो भने पुरुष सरह महिलाले पनि हरेक क्षेत्रमा योगदान दिन सक्छन् र यही तथ्य कानून व्यवसायमा पनि देखिन्छ । बर्तमान समयमा कानून व्यवसायमा महिलाको सहभागिता बढ्दै गएको छ र यस क्षेत्रमा महिला कानून व्यवसायीले उपलब्धि हासिल समेत गरेका छन् ।

महिला कानून व्यवसायीहरुको सामाजिक अवस्थाका बारेमा कास्की जिल्लामा रहेर समाजशास्त्रीय अध्ययन गर्ने मेरो जमर्कोलाई धेरै विद्वत वर्गहरु, महिला कानून व्यवसायीहरु र मेरा शुभ चिन्तकहरुवाट ओजपूर्ण प्रेरणा मिलेको छ । मेरो यस विषयमा अन्तरनिहित खोज प्रवृतिलाई व्यवस्थित र परिपक्क ढंगवाट परिचालन गर्न, अनुसन्धानका न्यूनतम मूल्य र मान्यताका बारेमा सचेत रहेर कार्य क्षेत्रमा लागि पर्ने एवम् शोधपत्रलाई भिन्नै मौलिक रुपमा स्थापित गराई रुपान्तरण गराउन मेरा श्रदेय शोध निर्देशक श्रीमती शान्ती भुसालज्यूको सृजनात्मक मार्ग निर्देशनले मलाई आन्तरिक एवम् वाह्य उत्प्रेरणा प्रदान गरेको छ । यो शोधपत्र छुट्टै पहिचान बोकेर आउन सक्नुमा उहाँको प्रवल एवम् प्रभावकारी निर्देशन पूर्ण रुपमा प्रभावी छ, जसका लागि म उहांप्रति आत्मैवाट हार्दिक आभार व्यक्त गर्न चाहान्छु ।उहांवाट पाएको हौसला र प्रभावकारी निर्देशनाकै फलस्वरुप यो शोधपत्र तयार हुन सकेको हो । यसैगरी मलाई अनुसन्धान कार्यमा आवश्यक परामर्श दिनुभएका मेरा आदरणीय गुरु प्रा.डा. विश्वकल्याण पराजुलीप्रति पनि म आभारी छु । यसै गरी यो शोधपत्र तयार गर्न मद्दत

गर्नु हुने मित्रहरु मीरा ढकाल, अमृत भण्डारी, दीपेन्द्र ढकाल, मीरा अधिकारी, शर्मिला थापा, पूर्णभद्र अर्याल र मेरा मित्र अधिवक्ता सरलाकुमारी पाण्डेप्रति पनि आवश्यक सहयोगका लागि धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहान्छु ।

अन्त्यमा मलाई सदा अध्ययनका लागि उत्प्रेरित गर्ने मेरो बुवा बिष्णु प्रसाद श्रेष्ठ, आमा नारायणी श्रेष्ठ र मेरा श्रीमान् किरण अवालप्रति म हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्न चाहान्छु ।

मिति : श्रावण, २०६६

अस्मिता श्रेष्ठ

पोखरा १, भीमबजार

शोधसार

नेपाली समाज बहु जातीय समाज हो । यहां बिभिन्न धर्मावलम्वीहरु छन् । सदियौंदेखि पितृ सत्तात्मक धारणावाट संञ्चालन भइरहेको नेपाली समाजमा क्रमिक रुपमा चेतनामा अभिबृद्धि भै महिला पनि समाजका अभिन्न अंग हुन् र महिलाले पनि समाजका हरेक क्षेत्रमा समान सहभागिता जनाउन सक्छन् भन्ने अवधारणा बढ्दै गएको छ । देशमा समय समयमा आएको राजनैतिक परिवर्तनले तथा चेतनामा आएको परिवर्तनले गर्दा पनि महिलाको हक अधिकार स्थापित हुनुपर्छ भन्ने धारणा विभिन्न राजनैतिक पार्टी, गैरसरकारी संस्था तथा जनतामा पनि बिस्तार हुंदै गएको छ । यसैको फलस्वरुप अन्य क्षेत्रमा जस्तै हाल कानून तथा न्यायको क्षेत्रमा पनि महिलाको सहभागिता बढ्दै गएको छ ।

कानून व्यवसायलाई पेशाको रुपमा मात्र नलिई सेवाको रुपमा पनि लिइएको पाइन्छ । कानून व्यवसायीको सहयोग बिना समाजका उत्पीडित बर्ग, पिछडिएको बर्ग र अन्यायमा परेका बेसहारा बर्ग आदिले न्याय पाउन कठिन हुन्छ । त्यसैले कानून व्यवसायीलाई राज्यले विद्धानको मान्यता प्रदान गरेको छ भने समाजमा पनि सम्मानको दृष्टिले हेरिएको हुन्छ । नेपालमा अदालतको व्यवस्था राणाकालदेखि नै हुंदै आएको भएतापनि विधिवत कानून व्यवसायीको प्रमाणपत्र लिएर व्यवसायको थालनी गर्ने कार्य २०१३ सालवाट मात्र भएको हो । २०१३ साल पौष ७ गते नेपाल बार एशोसिएशनको बिधिवत रुपमा स्थापना भई मर्यादित रुपले कानून व्यवसाय संञ्चालन हुंदै आएको छ । तलका उद्देश्य राखेर अध्ययन गरिएको हो ।

- महिला कानून व्यवसायीहरुको पारिवारिक, सामाजिक र आर्थिक पृष्ठभूमिको लेखाजोखा गर्ने ।
- महिला कानून व्यवसायीहरु प्रति (सेवाग्राही, गै.स.स, अग्रज कानून व्यवसायी, अदालतका कर्मचारी र न्यायाधिशको) दृष्टिकोण पत्ता लगाउने ।
- पेशागत निस्कृयताको कारण र प्रभाव पत्ता लगाउने ।

कास्की जिल्लामा रहेको महिला कानून व्यवसायीहरु मुख्यतया पोखरामा नै केन्द्रित भई आफ्नो पेशा व्यवसाय संञ्चालन गर्दै आइरहेको हुनाले कास्की जिल्लामा पनि पोखरामा यो अध्ययनलाई पूर्णता दिइएको छ ।

समाज परिवर्तनशील छ । अन्य क्षेत्रमा जस्तै महिलाको सामाजिक स्तरमा पनि क्रमिक रुपमा सुधार हुंदै आएको भएता पनि समाज र राज्यका हरेक क्षेत्रमा महिलाको समान प्रतिनिधित्व पनि हुन सकेको छैन । महिलाले अवसर पाएमा समाजका हरेक क्षेत्रमा योगदान पुऱ्याउन सक्छन् । हाल राजनैतिक, आर्थिक, स्वास्थ्य, प्राविधिक तथा कानूनी क्षेत्रमा समेत महिलाको उपस्थिति बढ्दै गएको छ ।

महिला कानून व्यवसायीले आफ्नो क्षेत्रमा लाग्दा समाजका बिभिन्न क्षेत्रसंग व्यवहार गर्नु पर्ने देखिन्छ । सेवाग्राही, पुरुष कानून व्यवसायी तथा अदालतका कर्मचारीहरुसंग कानून व्यवसायीको कामको सिलसिलामा बढी सम्बन्ध हुने गर्दछ । यसरी कामको सिलसिलामा सर्म्पक राख्दा अझै पनि सेवाग्राहीवाट महिला कानून व्यवसायी पनि पुरुष कानून व्यवसायी जत्तिकै सक्षम र दक्ष हुन्छन् भन्ने विश्वास कम भएको तथ्य फेला परेको छ भने अदालतका कर्मचारी र पुरुष कानून व्यवसायीवाट समेत अझै पनि महिला कानून व्यवसायीलाई होच्याउन खोज्ने वा उनीहरु प्रति विश्वासको कमी भएको तथ्यसमेत देखिएको छ ।

कानून व्यवसाय आफैमा एक कठोर र चुनौतीपूर्ण व्यवसाय हो । यस पेशामा लगनशीलता, दक्षता र धैर्यताको आवश्यकता पर्दछ । यस पेशामा स्थापित हुन धेरै समय लाग्ने र शुरुका केही वर्षहरुमा आफ्नो अत्यावश्यक खर्च जुटाउन पनि गाह्रो हुने हुंदा कतिपय महिला कानून व्यवसायीले यसलाई निरन्तरता दिन नसकेको पाइएको छ । यसरी निरन्तरता दिन नसक्नुमा पारिवारिक, विवाह वा अन्य पेशामा लागेकाले पाइएको छ । यसरी कानूनी क्षेत्रमा केही समय संलग्न रहेर पनि निरन्तरता दिन नसक्ने महिला कानून व्यवसायीको संख्या उल्लेख्य भएको हुनाले महिलाले यस क्षेत्रमा पनि समस्या भोग्नु परेको तथ्य देखिएको छ ।

कानून व्यवसायवाट अधिकांश महिला कानून व्यवासायीहरु आर्थिक रुपमा सक्षम हुन सकेका छैनन् । यस पेशावाट आर्जित आयवाट परिवार धान्न समेत धेरैको अभाव छ । यसो भएता पनि कतिपय महिला व्यवसायीले आफ्नो क्षेत्रमा स्थापित हुन पुगेका छन् र आर्थिक रुपमा सवल देखिएको छ ।

विषयसूची

		पृष्ठ
सिफारिसपत्र		क
स्वीकृतिपत्र		ख
भाषासम्पादकको मन्तव्य		ग
कृतज्ञताज्ञापन		घ
शोधसार		च
विषयसूची		ज
तालिकासूची		ट
चित्रसूची		ठ
अध्याय एकः परिचय		**१–१०**
१.१	पृष्ठभूमि	१
१.२	कानून अध्ययनमा महिला	४
१.३	समस्याको कथन	७
१.४	अध्ययनको उद्देश्य	८
१.५	अध्ययनको औचित्य	८
१.६	अध्ययनको सीमा	९
१.७	पारिभाषिक शब्दावली	९
१.८	अध्ययनको क्षेत्र	९
१.९	अध्ययनको संगठन	१०
अध्याय दुईः साहित्य समालोचना		**११–२७**
२.१.	सैद्धान्तिक सर्वेक्षण	११
२.२.	सामाजिक कानूनशास्त्र	१९
२.३.	आधुनिक कानूनी समाजशास्त्र	२०
२.४.	अध्ययन प्रेरित साहित्य सर्वेक्षण	२१
	२.४.१. कानून व्यवसाय	२१
	२.४.२. नेपालमा कानून व्यवसाय	२२

२.४.३. कानून तथा न्याय क्षेत्रमा महिलाको प्रवेश २४
२.५. पूर्व अध्ययनको समीक्षा २५

अध्याय तीनः अध्ययन विधि २८–३०

३.१. अध्ययन ढांचा २८
३.२ तथ्यांङ्कको स्रोत र किसिम २८
३.३ समग्रता र नमूना २९
३.४ प्राथमिक तथ्याङ्क संङकलन विधि २९
३.४.१ वैयक्तिक अध्ययन २९
३.४.२ प्रश्नावली अनुसूचि २९
३.४.३. समूह केन्द्रित छलफल विधि ३०
३.५ तथ्याङ्को विश्लेषण र प्रस्तुतीकरण ३०

अध्याय चारः तथ्याङ्कहरुको विवेचना र विश्लेषण ३१–४१

४.१ अध्ययनको क्षेत्र ३१
४.२ महिला कानून व्यवसायीहरुको परिचय ३१
४.३ महिला कानून व्यवसायीहरुको जनजातीय स्थिति ३२
४.४ उमेरको हिसाबले वर्गीकरण ३३
४.५ महिला कानून व्यवसायीको शैक्षिक अवस्था ३४
४.६ महिला कानून व्यवसायीको वैवाहिक अवस्था ३५
४.७ कानून व्यवसायमा क्रियाशील अवधि ३६
४.८ आम्दानीको अवस्था ३८

अध्याय पांचः महिला कानून व्यवसायीको व्यवसाय प्रतिको धारणा ४२–५७

५.१ उत्तरदाताहरुको आफ्नो व्यवसायप्रतिको धारणा ४२
५.२ उत्तरदाताहरुको महिला कानून व्यवसायीप्रतिको धारणा ४३
५.३ अदालतको कर्मचारीको धारणा ४५
५.४ अग्रज कानून व्यवसायीको धारणा ४६
५.५ सेवाग्राहीको धारणा ४७
५.६ गैर सरकारी संस्थाको धारणा ४९

५.७	महिला कानून व्यवसायीहरुले आफ्नो व्यवसाय आफ्नै ल फर्ममा वा अन्य कानून व्यवसायीको कार्यालयमा काम गर्ने भन्ने जानकारी	५०
५.८	निर्णय प्रकृयामा सहभागिता	५२
५.९	कानून व्यवसामा लाग्नु भन्दा अगाडि उत्तरदाताहरुको जीवनस्तर	५२
५.१०.	महिलाहरु अन्य सामाजिक संघ संस्थामा समावेश भए नभएको जानकारी	५३
५.११	कानून व्यवसायी तथा अन्य पेशामा संलग्न महिलाहरुले घरको कामलाई व्यवस्थित गर्न अपनाएका उपायहरु	५५
५.१२	व्यवसायमा प्रवेशपछि महिलाहरुको जीवनस्तरमा आएका परिवर्तहरु	५६
अध्याय छ : पेशागत निस्कृयता		**५८–६५**
६.१	कानून व्यवसायलाइ निरन्तरता दिन कठिनाइ	५८
६.२	भविश्यमा कानून व्यवसायमा सक्रय हुने वा नहुने संभावना	५९
६.३	कानून व्यवसायलाई निरन्तरता दिन नसक्दाका प्रभावहरु	६१
६.४	महिला कानून व्यवसायीहरुका समस्या	६२
अध्याय सातः अध्ययनको निचोड र सुझाव		**६६–७१**
७.१	अध्ययनको निचोड	६६
७.२	अध्ययनवाट पत्ता लागेका महत्वपूर्ण तथ्यहरु	६८
७.३	सुझाव	७१
सन्दर्भ ग्रन्थहरु		७३
अनुसूचि - १		७६
अनुसूचि - २		७८
अनुसूचि - ३		८४
अनुसूचि - ४		८५

तालिकासूचि

पृष्ठ

४.१ जातिको हिसाबले बर्गीकरण ३२

४.२ उमेरको हिसाबले बर्गीकरण ३३

४.३ उत्तरदाताहरुको शैक्षिक स्थितिको संरचना ३४

४.४ महिला कानून व्यवसायीको वैवाहिक स्थितिको बनावट ३५

४.५ हाल पेशामा आउने महिला कानून व्यवसायीहरुको क्रियाशील अवधि ३७

४.६ हाल पेशामा नआउनु भएको महिला कानून व्यवसायीको क्रियाशील अवधि ३८

४.७ कानून व्यवसायमा लागेका महिला कानून व्यवसायीको आम्दानीको अवस्था ३९

४.८ कानून व्यवसायीको प्रमाणपत्र प्राप्त गरे पनि अन्य पेशामा संलग्न महिला कानून व्यवसायीको आम्दानीको अवस्था ४०

५.१ व्यवसायप्रतिको धारणाको संरचना ४२

५.२ महिला कानून व्यवसायीप्रतिको धारणाको संरचना (उत्तरदाताको अनुभवमा) ४४

५.३ महिला कानून व्यवसायीलाई अदालतका कर्मचारीले हेर्ने दृष्टिकोणको बनावट ४५

५.४ अग्रज कानून व्यवसायीले गर्ने व्यवहारको संरचना ४६

५.५ उत्तरदाताहरुप्रति सेवाग्राहीको धारणाको बनावट ४८

५.६ उत्तरदाताहरुप्रति गैर सरकारी संस्थाले हेर्ने दृष्टिकोणको संरचना ४९

५.७ उत्तरदाताहरुको व्यवसाय संचालन भै रहेको कार्यालयको अवस्थिती ५१

५.८ निर्णय प्रकृयामा समावेश ५२

५.९ कानून व्यवसायमा लाग्नु भन्दा अगाडि उत्तरदाताहरुको जीवनस्तरको संरचना ५२

५.१० अन्य सामाजिक संघ संस्थामा समावेश भए नभएको अवस्थाको संरचना ५४

५.११ कानून व्यवसायी तथा अन्य पेशामा संलग्न महिलाहरुले घरको कामलाई व्यवस्थित गर्न अपनाएका कार्यहरुको वनावट ५५

५.१२ पेशामा प्रवेशपछि महिलाको जीवनस्तरमा आएको परिवर्तनको ढांचा ५६

६.१ कानून व्यवसायलाई निरन्तरता दिन नसकेको कारणको वनावट ५८

६.२ भविश्यमा कानून व्यवसायमा सक्रृय हुने वा नहुने संभावनाको अवस्था ६०

६.३ कानून व्यवसायलाई निरन्तरता दिन नसक्दाको प्रभावहरु ६१

चित्रसूचि

चित्र	पृष्ठ
४.१ जाती तथा जनजातीय बर्गीकरण	३१
४.२ उमेरको हिसाबले बर्गीकरण	३४
४.३ उत्तरदाताहरुको शैक्षिक स्थितिको संरचना	३५
४.४ वैवाहिक स्थितिको संरचना	३६
४.५ हाल पेशामा आउने महिला कानून व्यवसायीहरुको क्रियाशील अवधि	३७
४.६ कानून व्यवसायमा लागेका महिलाको आम्दानीको वनावट	४०
४.७ कानून व्यवसायीको प्रमाणपत्र प्राप्त गरे पनि अन्य पेशामा संलग्न महिलाको आम्दानीको वर्गीकरण	४१
५.१ महिला कानून व्यवसायीको व्यवसाय प्रतिको धारणाको संरचना	४३
५.२ महिला कानून व्यवसायीप्रतिको धारणा -उत्तरदाताहरुको अनुभवमा	४४
५.३ महिला कानून व्यवसायीलाई अदालतका कर्मचारीले हेर्ने दृष्टिकोणको वनावट	४६
५.४ अग्रज कानून व्यवसायीहरुले गर्ने व्यवहार को संरचना	४७
५.५ उक्तरदाताहरुप्रति सेवाग्राहीको धारणाको बनावट	४८
५.६ उत्तरदाताहरुप्रति गैर सरकारी संस्थाहरुले हेर्ने दृष्टिकोणको संरचना	५०
५.७ उत्तरदाताहरुको व्यवसाय संचालन भैरहेको कार्यालयको जानकारी	५१
५.८ कानून व्यवसायमा लाग्नु भन्दा अगाडि उत्तरदाताहरुको जीवन स्तरको संरचना	५३
५.९ महिलाहरु अन्य सामाजिक संघ संस्थामा समावेश भए नभएको जानकारी	५४
५.१० कानून व्यवसायी तथा अन्य पेशामा संलग्न महिलाहरुले घरको कामलाई व्यवस्थित गर्न अपनाएका कार्यहरुको बनावट	५६
५.११ पेशामा प्रवेशपछि महिलाको जीवनस्तरमा आएको परिवर्तनको ढाचाँ	५७
६.१ कानून व्यवसायलाई निरन्तरता दिन नसकेको कारण	५९
६.२ भविश्यमा कानून व्यवसायमा सक्रय हुने वा नहुने संभावना	६०
६.३ कानून व्यवसायलाई निरन्तरता दिन नसक्दाका प्रभावहरु	६२